

رویکردی تحلیلی به تعامل بین آیین‌های جمعی و ساختار کالبدی شهرهای سنتی ایرانی (نمونه موردی: شهر زنجان)

دکتر فرح حبیب^{۱*}، مهندس نوشین کریمی^۲، مهندس نسیم کریمی^۳

^۱ دانشیار دانشکده هنر و معماری، واحد علوم و تحقیقات تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

^۲ دانشجوی دکتری شهرسازی اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

^۳ کارشناسی ارشد طراحی محیط زیست از دانشگاه تهران و مدرس دانشگاه ولی عصر رفسنجان، رفسنجان، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۷/۱۵، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۸/۹/۲۱)

چکیده:

این مقاله در پی تدقیق و تحلیل جایگاه آیین‌های جمعی و نقش آن در شکل‌گیری ساختار کالبدی شهرهای سنتی ایرانی است. بافت سنتی شهرها در گذشته پاسخگوی بسیاری از نیازهای عاطفی و روانی ساکنان آنها بوده در حالی که امروزه بسیاری از شهرها بدون توجه به نیازهای روانی و فرهنگی ساکنان آن بنا شده‌اند. ساختار شهرهای سنتی ایرانی نشان از تطبیق کامل استخوان بندی و سازمان فضایی شهرها با آداب جمعی دارد. از تأثیر گذارترین و وسیع‌ترین آیین‌ها در میان شیعیان مراسم سوگواری امام سوم است. در مسیر حرکت دسته‌ها و هیأت‌های عزاداری شاهد پیدایش نقاط کانونی و مهم شهر بوده و در پیرامون آن بافت مسکونی فشرده‌ای به وجود آمده است که با بررسی آنها ملاحظه می‌گردد همگی حکایت از تطبیق کالبد شهرهای با این مراسم دارد. در این رابطه نظریه پردازان بسیاری در دهه‌های اخیر به تشریح جایگاه مسائل فرهنگی در شکل‌گیری شهرها پرداخته‌اند. از بررسی رویکردهای اندیشمندان در رابطه با تأثیر رویدادها بر کالبد شهر معیارهایی نظیر تعامل، انطباق، تنوع و تباین و تداوم استنتاج گردید و با معیارهای به دست آمده از این بررسی به تحلیل ساختار کالبدی شهرهای سنتی ایران پرداخته می‌شود.

واژه‌های کلیدی:

آیین‌های جمعی، ساختار کالبدی، شهرهای سنتی ایرانی، تعامل، انطباق، تداوم.

مقدمه

نظریه‌پردازان بسیاری در دهه‌های اخیر به تشریح جایگاه مسائل فرهنگی در شکل‌گیری شهرها پرداخته‌اند که در این مقاله به اجمال به آنها اشاره خواهد شد.

بر این اساس صورت‌بندی فرضیه این تحقیق می‌تواند به‌صورت زیر ارائه شود. "مجموعه آیین‌های جمعی در شکل‌گیری ساختار کالبدی شهرهای سنتی تأثیر بسیار داشته و سازمان فضایی شهرهای سنتی ایران را شکل می‌دهند". در این رابطه با استفاده از معیارهای برگرفته از تحقیقات اندیشمندان، به‌آزمون فرضیه مذکور پرداخته شد.

مجموعه‌های زیستی در پی پاسخگویی به نیازهای ساکنان آن با مناسبات بسیار پیچیده بنا شده‌اند. مجموعه درهم‌تنیده‌ای از عوامل محیطی، جغرافیایی، اقلیمی و آداب و رسوم و آیین‌ها در شکل‌گیری آنها نقش داشته‌اند. شهرهای واجد بافت سنتی دارای نمادهای خاطر‌انگیز بسیاری بوده که سبب حس همبستگی، تعلق به مکان، احساس هویت و تداوم خاطرات جمعی می‌گردد.

اما امروزه گسترش شهرها را بدون توجه به این مجموعه در هم پیچیده از عوامل شکل می‌دهند. لذا این گونه شهرها پاسخگوی نیازهای ساکنین خود نبوده و روابط سالمی را که از مجتمع‌های زیستی انتظار می‌رود، برآورده نمی‌سازند. در این زمینه

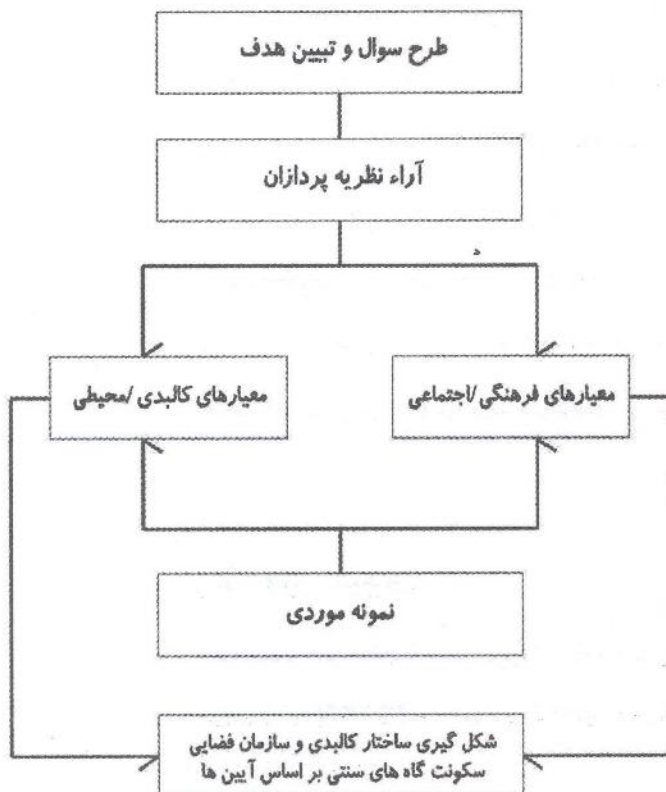
روش تحقیق

به منظور بررسی فرضیه مذکور ابتدا با تحلیل محتوای متن به بررسی متون مربوطه پرداخته شد، در این رابطه آراء اندیشمندان غربی که به گونه‌ای بر این مقوله و ارتباط رویدادها با کالبد شهر اشاراتی داشته‌اند نظیر لینچ، هالپرین، هال، گل، بیکن و روسی مورد بررسی قرار گرفت و از آراء اندیشمندان ایرانی به نظریات نصر، اردلان و بختیار پرداخته شد. از بررسی رویکردهای اندیشمندان در رابطه با تأثیر رویدادها بر کالبد شهر با شفاف‌سازی متن که در مبحث مربوطه ذکر شده است، معیارهایی نظیر تعامل، انطباق، تنوع، ثبات و تداوم استنتاج گردید که معیار تعامل در دو عرصه، تعامل انسان با انسان و تعامل انسان با کالبد؛ معیار انطباق در دو عرصه انطباق با نیازهای ساکنان و انطباق با رویدادها و تجربه‌ها؛ و معیار تداوم نیز در دو عرصه تداوم زمانی و تداوم کالبدی عنوان گردیده‌اند که در خلاصه‌مروور سوابق نظری در قالب جداولی مقایسه‌ای ارائه گردیده است (جداول ۱ الی ۹).

نظر اندیشمندان غربی در رابطه با رویدادها شامل کارناوال، جشن و مراسم مذهبی و بسیاری رویدادهای دیگر است. در ایران با توجه به طیف وسیع آیین‌های ایرانی، تأثیر گذارترین و وسیع‌ترین آن عزاداری امام سوم شیعیان است، و با توجه به آثار باقی‌مانده از بافت و ساختار کالبدی سکونت‌گاه‌های سنتی ایرانی که عمدتاً به مقطع بعد از اسلام بر می‌گردد تأثیر این آیین پررنگ‌تر می‌گردد و بررسی آن مورد تأکید بیشتر قرار می‌گیرد. لذا این مقوله مورد تأکید پژوهش قرار گرفت.

ساختار تحقیق

ساختار این پژوهش در دیاگرام زیر نشان داده شده است:

نمودار ۱ - ساختار تحقیق.
(ماخذ: نگارندگان)

بررسی دیدگاه اندیشمندان در رابطه با تعامل بین آیین‌های جمعی و ساختار کالبدی شهرهای سنتی ایرانی

کوبین لینچ

جدول ۱- استنتاج معیارها از دیدگاه کوبین لینچ.

نظرات	استنتاج معیار
او شهر را مهمتر از مجموعه‌ای از عناصر کالبدی و در بر گیرنده انسان‌ها، فعالیت‌ها و رفتارها بشناسد می‌دانست (لینچ، ۱۳۷۳، ۱۰).	تعامل انسان با انسان انطباق با نیازهای ساکنان
به جای آن هر شهروند ارتباط و پیوندی با بخش‌هایی از شهر که یادآور معانی و تجربه‌هایی برای او می‌باشد (لینچ، ۱۳۷۳، ۹).	تعامل انسان با کالبد
"هیچ عاملی در شهر به خودی خود به تجربه در نمی‌آید مگر آنکه در پیوند با زمینه یا محیط‌اش دیده شود. تسلسل رخدادهایی که سبب بروز آن گشته شناخته گردد و در رابطه با یادها و تجربه‌هایی بی‌تسلسل باشد." (لینچ، ۱۳۷۳، ۱۰)	انطباق با رویدادها و تجربه‌ها
شهر خوب از دیدگاه وی شهری است که باقوم فرهنگی را بهبود بخشیده، به پایان رساندگاری افراد آن کمک نماید و بر حسن پیوند محیط از دید زیبایی و معنایی بهتری تأکید کند. (لینچ، ۱۳۷۳، ۱۰).	تداوم زمانی و کالبدی

(ماخذ: نگارندگان)

ادوارد هال

جدول ۲- استنتاج معیارها از دیدگاه ادوارد هال.

نظرات	استنتاج معیار
به عقیده وی فضاهایی یا نمودهای ثابت (بعد های مادی تعمیم یافته از مالکیت) دارای طرح های درونی و پنهانی که نسبت گرفته از فرهنگ و طرح های فرهنگی می‌باشند. "طرح روستاها، شهرک‌ها، شهرها و مناظره در حومه اتفاقی و تصادفی نبوده بلکه از طرحی که نسبت به زمان و فرهنگ دگرگون است پیروی می‌کند." (هال، ۱۳۷۴، ۱۲۶)	انطباق با رویدادها و تجربه‌ها
هال با توجه به رابطه بین شهر و فرهنگ به تعریف شهر می‌پردازد: "شهر، گذشته از هر سمبله دیگری، بیان گر فرهنگ مردمی است که آن را پدید آورده‌اند. شکل گسترش یافته از جامعه‌ای است که بسیاری از کارکرد بیچینه و به هم پیوسته آن را - که ما آن‌ها آگاهی نداریم - اجزای می‌کند." (هال، ۱۳۷۳، ۱۲۶)	تعامل انسان با انسان انطباق با نیازهای ساکنان

(ماخذ: نگارندگان)

لارنس هالپرین

جدول ۳- استنتاج معیارها از دیدگاه لارنس هالپرین.

نظرات	استنتاج معیار
او با مقایسه‌ای که میان شهرهای امروزی و باستانی انجام داده به این مهم دست پیدا کرده است که "شهر مجموعه پیچیده‌ای از رویدادهاست که در هیچ گونه برنامه از پیش تعیین شده‌ای جای نمی‌گیرد" (Halprine, 1963, 9-14).	انطباق با رویدادها و تجربه‌ها
به نظر می‌رسد اهمیت کارهای وی به دلیل توجه به تجربه فضایی انسان‌ها بوده‌اند گونه‌ای که وی همواره بر بخش مردم و حرکات آنان در زمانی و ماندگاری یک شهر اشاره دارد و زندگی شهری را وابسته بدان می‌داند و کالبد شهر اعم از ساختمان‌های قدیمی و جدید در کنار هم را راننده این فرایند و کار می‌انگاشته و حال قلمداد می‌کند (Halprine, 1963, 9-14).	تعامل انسان با کالبد تداوم کالبدی
از دیدگاه هالپرین شهر آمیزه‌ای از هنر درخشان از پیش تصور شده و نیز عناصر خودرویی طراحی شده‌ای است که مردم فرصت مشارکت در آن را دارند. در نتیجه هر شهر دستاورد هنر خلاقانه‌ای از اجتماع و نیازمند حضور پیوسته و پوی آن‌هاست تمام شهروندان است (Halprine, 1963, 9-14).	انطباق با نیازهای ساکنان تعامل انسان با انسان تنوع و تابین

(ماخذ: نگارندگان)

■ یان گل

جدول ۴- استنتاج معیارها از دیدگاه یان گل.

استنتاج معیار	نظرات
تعامل انسان با انسان	گل در زمره معماری است که سلسله مراتب طراحی را این گونه اولویت بندی می کند "نخست زندگی، بعد فضاها و سپس ساختمان ها" در این تقسیم بندی زندگی همگانی در مرتبه بالاتر قرار دارد که در فضای میان ساختمان ها رخ می دهد این فضا، فضایی است که امکان برقراری ارتباطات انسانی را افزایش داده و سرگرمی ها و تجربه های شهری در آن به وقوع می پیوندد بنابراین توجه بیشتری را طلب می نماید و در مرحله بعد طراحی ساختمان های پیرامون و چگونگی کارکرد آنها با توجه به زندگی همگانی مشخص می گردد (Gehl, 1987, 17,77).
انطباق با رویدادها و تجربه ها تعامل انسان با کالبد انطباق با نیازهای ساکنان	او به این نکته اشاره دارد که در عصر زندگی ماشینی فضاها همگانی باید به گونه ای طراحی گردند که علاوه بر بهبود کیفیت آنها، بیشتر فعالیت های گزینشی و اجتماعی در آنها به وقوع پیوسته تا زندگی در این فضاها جریان داشته باشد. (Gehl, 1987, 17) او باور دارد به منظور دست یابی به این هدف مطالعه روندها تاریخی این مسئله صورت پیدا می کند چرا که راهکارهای بسیاری وجود دارد که تنها با بازگشت به گذشته می توان آنها را بازیافت و زنده کرد. وی بر این باور است که مردم سده های میانه شهر را در زمان و جایی که به آن نیاز بود، گسترش می دادند؛ بنابراین شهر به دست ساکنانشان و در یک فرایند تدریجی شهرسازی شکل می گرفتند و در نتیجه همپوشانی کاملی میان محیط فیزیکی، کارکردها و فعالیت های شهری پدید آمده بود (Gehl, 1987, 41-43).

(ماخذ: نگارندگان)

■ ادموند بیکن

جدول ۵- استنتاج معیارها از دیدگاه ادموند بیکن.

استنتاج معیار	نظرات
انطباق با رویدادها و تجربه ها تداوم کالبدی انطباق با نیازهای ساکنان تداوم زمانی	بیکن شهر را بزرگترین دستاورد بشری و حاصل تصمیمات مردم آن می داند (بیکن، ۱۳۷۶: ۱۳). او به منظور اثبات نظریات خود به بررسی شیوه شکل گیری شهرهای قدیمی مثل آتن باستان می پردازد و از نظام های حرکتی سخن به میان می آورد مجاری که کل شهر را به هم پیوند داده و سبب ایجاد یک کل منسجم می گردند (بیکن، ۱۳۷۶: ۲۶-۳۴). یکی از درخشان ترین نمونه های تاریخی این مجاری، مجاری حرکت انسان در مراسم جشن آتنا در یونان باستان است. "هر چند شهروندان آتنی هر روز زندگی خود را به منظوری از این مسیر استفاده می کردند اما ره سپردن در آن قاعدتاً همیشه آنان را به یاد رژه درخشان و زیبایی می انداخته که از دوران کودکی همگی تساهلش بوده اند." (بیکن، ۱۳۷۶: ۶۵)
تعامل انسان با کالبد	"حرکت در فضا تداوم تجاری را خلق می کند که برخاسته از کیفیت و فرم فضاهاست است که حرکت در آنها واقع می شود." (بیکن، ۱۳۷۶: ۳۴)
تعامل انسان با انسان	به باور او این نظام حرکتی می تواند باعث گرد آمدن مردم در خیابان ها و پیوند آنها یا هم گردد؛ به گونه ای که این گذر حرکتی رفته رفته به یک نیروی عمده سیاسی اجتماعی تبدیل شود (بیکن، ۱۳۷۶: ۳۶-۳۴).

(ماخذ: نگارندگان)

■ آلدوروسی

جدول ۶- استنتاج معیارها از دیدگاه آلدو روسی.

استنتاج معیار	نظرات
تداوم زمانی انطباق با رویدادها و تجربه ها انطباق با نیازهای ساکنان	اهمیت نظریات روسی به دلیل توجه به معماری به عنوان فرآیندی است که گذشته را به آینده پیوند می دهد بنابراین وی شهر را دستاورد ناخودآگاه جمعی و صحنه زندگی، فعالیت ها، رویدادها و عواطف چندین نسل می داند (یاگزاد، ۱۳۸۶: ۳۳۸).
تعامل انسان با انسان	او به این واقعیت اشاره دارد که عوامل فرهنگی در شکل گیری ساختار شهر نقش بسزایی را ایفا می نمایند یکی از مهمترین مؤلفه های عوامل فرهنگی آداب است از دید وی آداب دارای طبیعتی جمعی است و این طبیعت جمعی بابایی و ماندگاری آن را تضمین نموده و به این موضوع اشاره دارد که ساختمان های قدیمی یک شهر نقش مهمی در پیدایی آن داشته و روایت هایی از آن را به عهده می گیرند (یاگزاد، ۱۳۸۶: ۳۳۸).

(ماخذ: نگارندگان)

■ سید حسین نصر

جدول ۷- استنتاج معیارها از دیدگاه سید حسین نصر

استنتاج معیار	نظرات
انطباق یا رویدادها و تجربه‌ها	"سخن از سنت، سخن از اصول تبدیل‌ناپذیری است با منشأ آسمانی و سخن از کاربردشان در مقاطع مختلف از زمان و مکان. در عین حال، سخن از تداوم آموزه‌های خاص و صوری قدسی است که محمل‌هایی هستند برای انتقال این آموزه‌ها به انسان و به فعلیت درآیند. تعامل سنت در درون انسان." (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰، پیشگفتار)
تداوم زمانی	"آنست که ضروری‌ترین عنصرش مذهب به معنای عام آن است، مادام که تمدن نشأت گرفته از آن قریب‌گانه این سنت حکم اصلی رهنمون را برایشان دارد یا بیدارند، بقا و دوام خواهند داشت." (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰، پیشگفتار)
تعامل انسان با کالبد انطباق با نیازهای ساکنان	"معماری اسلامی، همچون همه انواع معماری سنتی، با کیهان‌شناسی مانوس و مرتبط است پس خود انسان است که با کیهان انس و الفت دارد. او عالم صغیر است و همچون عالم کبیر، بازتابنده حقیقتی مساورانی است. همه تشابهات بین انسان و کیهان بیانگر واقعیتی ژرف‌اند که سطوح مختلف هستی انسان را به سطوح همخوان یا هستی کیهان پیوند می‌زند." (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰، پیشگفتار)

(ماخذ: نگارندگان)

■ نادر اردلان و لاله بختیار

جدول ۸- استنتاج معیارها از دیدگاه نادر اردلان و لاله بختیار

استنتاج معیار	نظرات
تعامل انسان با کالبد	"مثل‌های ابدی صفات آسمانی و روحانی از طریق صور مادی به جلوه در می‌آیند و حاکی از کرایش‌هایی حیاتی، مهیلا فانی، هستند. صور مادی از نیروی، عملاً همچون پلی هستند میان عالم انتزاعی و کیفی خیال و مصنوعه‌های کمی آدمی." (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰، ۶۷)
تداوم زمانی انطباق یا رویدادها و تجربه‌ها	"هر چه صور حسی از خود نظر سودمند است، از این راه می‌توان صاحب فرهنگ، ناهیه می‌از صور نامحتملی شد که راهنمای درک کارهای دیروزیان باشد. آن فرد تاریخی که یاری از صور به دست می‌دهند، نمایندگان خاستگاه آنها و حاکی از کاربری ویژه آنهاست. در عین حال باید بدانیم بودن نظری نشان." (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰، ۶۷)

(ماخذ: نگارندگان)

■ جمع‌بندی نظریات اندیشمندان

معیارهای بدست آمده از نظریات اندیشمندان را در جدول شماره ۹ خلاصه نمود:

جدول ۹- معیارهای برگرفته از نظریات اندیشمندان

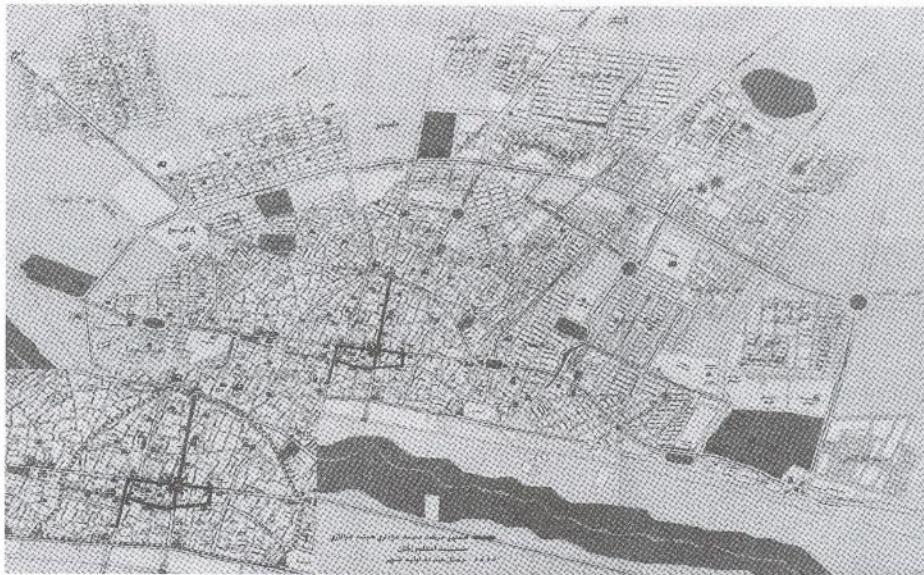
تداوم	نوع و تالیف	انطباق		تعامل		
		رویدادها و تجربه‌ها	نیازهای ساکنان	انسان با کالبد	انسان با انسان	
●	●	●	●	●	●	کریس لینچ
●	●	●	●	●	●	لارس هاینرین
		●	●		●	ادوارد هال
		●	●	●	●	یان گل
●	●	●	●	●	●	ادموند بیکن
	●	●	●		●	آلوی روسی
	●	●	●	●		سید حسین نصر
	●	●		●		نادر اردلان و لاله بختیار

(ماخذ: نگارندگان)

اعظم آغاز می‌گردد هیئت عزاداری سپس مسیر خیابان امام را پیش می‌گیرد و عزاداران ساکن در محلات شمالی شهر از طریق خیابان سعدی وسط وارد میدان انقلاب شده و به جمع عزاداران حسینی اعظم می‌پیوندند و پس از آن در هنگام اذان مغرب دسته وارد امامزاده ابراهیم شده و در آنجا به اقامه نماز می‌پردازند و سپس از درب جنوبی امامزاده وارد خیابان توحید (مسگرها) شده و مسیر بازار را پیش می‌گیرند تا در انتهای مسیر دوباره به حسینی اعظم باز گردند.

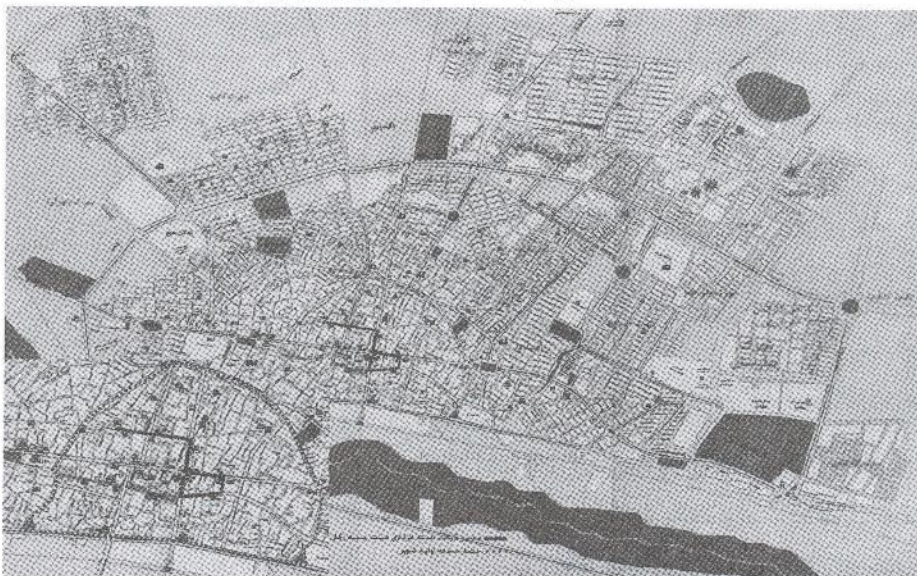
مسیر حرکت هیئت عزاداری زینبیه زنجان در سومین روز شهادت امام حسین (ع) حرکت می‌کند این مسیر در نقشه ۲ نشان داده شده است. این مسیر از زینبیه زنجان آغاز می‌گردد سپس هیئت عزاداری مسیر خیابان سعدی وسط را در پیش گرفته و سپس وارد خیابان امام می‌شوند و در هنگام اذان مغرب وارد صحن امامزاده شده و در آنجا به اقامه نماز می‌پردازند و از درب جنوبی وارد خیابان توحید (مسگرها) شده و سپس از خیابان سعدی جنوبی مسیر زینبیه را در پیش می‌گیرند.

نقشه ۱- مسیر حرکت هیئت عزاداری حسینی اعظم زنجان.

(ماخذ: نگارندگان)

نقشه ۲- مسیر حرکت هیئت عزاداری زینبیه زنجان

(ماخذ: نگارندگان)

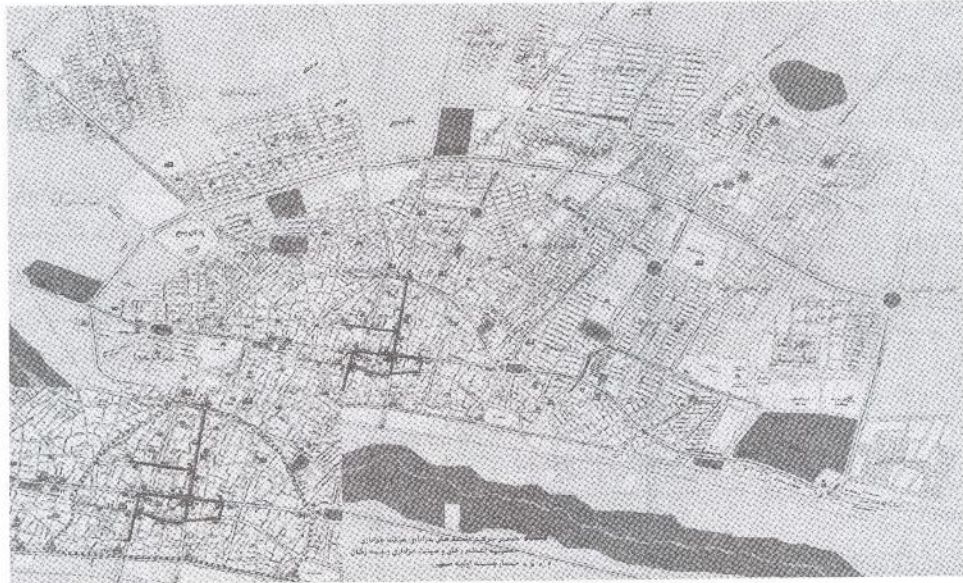
در ادامه با معیارهای حاصله از مباحث نظری و رویکرد اندیشمندان، شهر زنجان مورد آزمون قرار گرفت (لازم به توضیح است که این مقاله مستخرج از پژوهشی است که چنین آزمونی در رابطه با شهرهایی نظیر زنجان، اردبیل، نائین، هنجن و ابیان انجام گرفته است) در این مقاله مباحث مربوط به شهر زنجان مورد بررسی قرار می‌گیرد.

تحلیل آیین‌های جمعی و ساختار شهر

در شهر مورد مطالعه مانند سایر نقاط ایران مراسم محرم با شدت و علاقه خاصی اجرا می‌گردد به گونه‌ای که هر ساله صدها نفر را از نقاط مختلفی برای شرکت در مراسم محرم به شهر زنجان می‌کشاند.

مسیر حرکت هیئت عزاداری حسینی اعظم زنجان در شب تاسوعا که همانا شب شهادت حضرت ابوالفضل العباس (ع) می‌باشد در نقشه ۱ نشان داده شده است. این مسیر از حسینی

نقشه ۳- مسیر حرکت هیئت‌های عزاداری حسینیه اعظم زنجان و زینبیه زنجان.

(ماخذ: نگارندگان)

تعامل انسان با کالبد

مروری اجمالی بر مسیر حرکت، نوع، قدمت و سایر موضوعات مرتبط با مراسم، حکایت از نیاز به فضاهایی خاص و شکل‌گیری آنها در طی تاریخ است که حاوی معانی نمادین بسیاری می‌باشد (نقی‌زاده و امین‌زاده، ۱۳۸۲، ۱۹) و هویتی ویژه را به شهروندان القا می‌نمایند بنابراین تاکید بر یک نظام نمادین کالبدی که واجد معانی بسیار برای ساکنین همان شهر می‌باشد و خوانایی کالبدی را از طریق پیوند با این نظام نمادین کالبدی به دنبال دارد.

این مراسم به جهت قدمت، قداست و نمادین بودن آن پیوند و ارتباطی نزدیک با خاطره جمعی دارد به گونه‌ای که اکثر ساکنان شهر در این مراسم شرکت کرده و از نظر فکری و قلبی با این مراسم پیوند برقرار می‌کنند و تک‌تک آنها سعی در حفظ و نگهداری این خاطره در ذهن‌ها و قلوبشان دارند. در حالی که آنچه امروزه دنیا از آن رنج می‌برد فقدان این گونه خاطره‌های جمعی است که باعث کاهش روزافزون حس تعلق به مکان گردیده و بی‌تفاوتی ساکنان را در ارتباط با شهرها و همشهریان‌شان در پی دارد.

انطباق با نیازهای ساکنان

فضاهایی که در مسیر حرکت دسته‌های عزاداری در طول تاریخ شکل گرفته‌اند بر اساس نیازهای ساکنان به مرور زمان به شکل کنونی خود درآمده‌اند این فضاها جدای از نقش مهمی که در این مراسم به عهده دارند در بقیه زمان‌های سال پاسخگوی سایر نیازهای ساکنان می‌باشند که از آن جمله می‌توان به مراجعه روزانه بازاریان به مسجد جامع جهت اقامه نماز جماعت، برگزاری زیارت عاشورا در دهه محرم، مراجعه مردم شهر به امامزاده جهت اقامه نماز جمعه، تجمع مردم به مناسبت‌های گوناگون در سبزه میدان اشاره نمود.

در نقشه ۲ مسیر حرکت هیئت عزاداری حسینیه اعظم زنجان و هیئت عزاداری زینبیه زنجان نشان داده شده است.

تعامل انسان با انسان

برگزاری آیین‌ها یکی از راه‌های دست‌یابی به تعامل انسان‌ها با یکدیگر است از دیرپاترین آیین‌ها مراسم عزاداری ابا عبدا... و اهل بیت و یارانشان است (تصویر ۱). ماهیت برگزاری این مراسم، مسیر حرکت، فضای برپایی مراسم، حکایت از گردآمدن جمعیت زیادی از شهرها و روستاهای دیگر دارد. در روز برگزاری چنین مراسمی اکثر اعضای خانواده‌ها اعم از پیر یا جوان، مرد یا زن، کودک یا بزرگ در حسینیه اعظم گرد هم آمده و هر یک در حد بضاعت خود می‌خواهند نقشی هر چند کوچک را در برگزاری چنین مراسمی ایفا نمایند. در روز هشتم محرم با حرکت هیئت عزاداری در کل شهر این تعامل به اوج خود رسیده و باعث بروز وحدت اجتماعی می‌گردد و تمامی افراد جزو هر طایفه یا گروهی که باشند با هدفی مشترک این مسیر را طی می‌نمایند.

تصویر ۱- تعامل انسان با انسان.
(ماخذ: برداشت میدانی نگارندگان)

وارد صحن امامزاده ابراهیم شده و در آنجا نماز مغرب و عشاء به جماعت اقامه می‌گردد و سپس از درب جنوبی امامزاده خارج شده و مسیر بازار را پیش می‌گیرند که در طی این مسیر از چهارسوها، کاروانسراها، گرمابه‌ها و تکیه‌های متعدد گذر کرده و دوباره به حسینیه اعظم باز می‌گردند. پس می‌توان دریافت مسیری که عزاداران در طی سالیان متمادی طی کرده‌اند از فضاهای متعدد و متنوعی گذر می‌کند و با حرکت در این مسیر می‌توان به سهولت تنوع و تباین را مشاهده نمود.

تداوم زمانی

مسیر حرکت دسته‌های عزاداری سالیان دراز است که تغییر نکرده و علیرغم توسعه و گسترش شهر ثابت مانده ولی با خیابان‌کشی‌هایی که در دوران پهلوی اول انجام شده و با افزایش جمعیت، خیابان امام که امروزه مهمترین و اصلی ترین خیابان شهر است و به مثابه استخوان بندی شهر محسوب گردیده به‌عنوان مسیر رفت این حرکت و مسیر بازار که طی سالیان متمادی مسیر حرکت هیئت‌های عزاداری بوده به‌عنوان مسیر برگشت که به مثابه عنصری هویتی برای همگان روشن است، ایفای نقش می‌نماید. آنچه نسل به نسل و سینه به سینه همگی نقل می‌کنند حکایت از آن دارد که از دیرباز پیشینیان این مسیر را در مراسم عزاداری ابا عبا... طی می‌کردند.

تداوم کالبدی

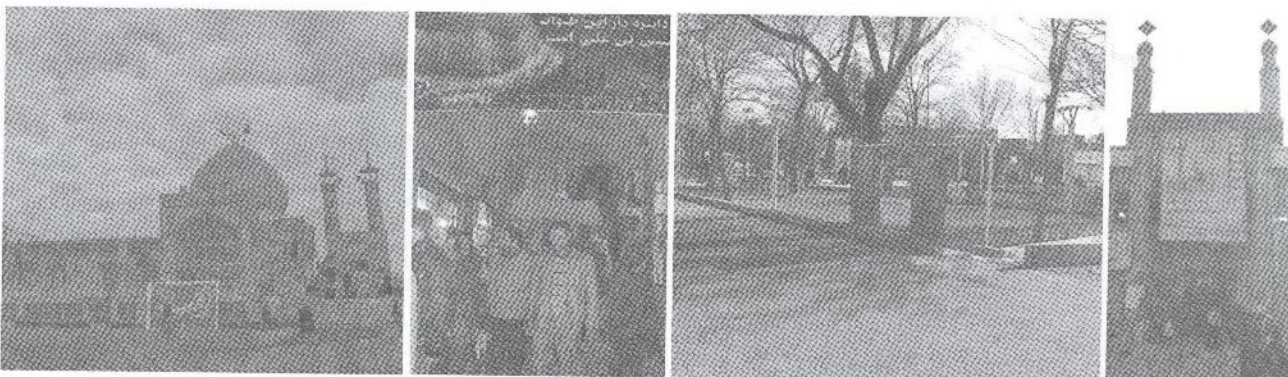
مسیر حرکت هیئت‌های عزاداری طی سالیان دراز به مثابه استخوان بندی و ستون فقرات شهر می‌باشد و توسعه‌های شهر پیرامون این ستون فقرات صورت گرفته است در پیرامون این مسیر نقاط مهم و هویتی شهر شکل گرفته است که از آن جمله می‌توان به مسجد جامع، سبزه میدان، مسجد چهلستون، امامزاده و بازار اشاره نمود این مسیر به مثابه زنجیری می‌ماند که این عناصر مهم را به هم پیوند می‌زند (نمودار ۲).

انطباق با رویدادها و تجربه‌ها

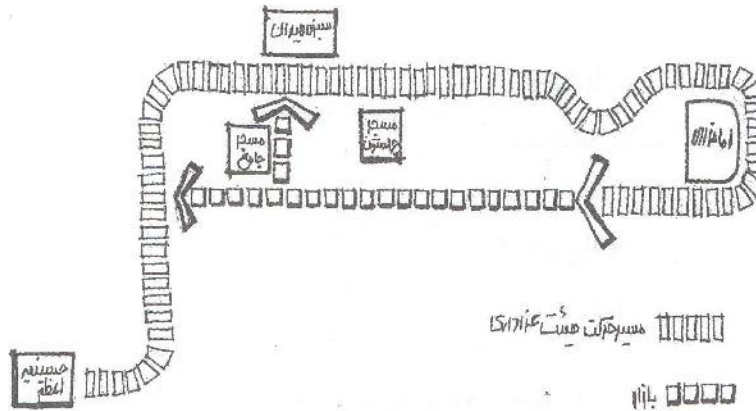
در شهر زنجان از ابتدای ماه محرم همزمان با سفر تاریخی امام حسین (ع) و یارانشان که حدود یک‌هزار و چهارصد سال پیش اتفاق افتاده و صبغه‌ای اسطوره‌ای به خود گرفته، حرکت دسته‌ها و هیئت‌های عزاداری حسینیه‌ها و مساجد شهر آغاز می‌گردد و به دلیل ارادت و احترام خاصی که برای حضرت ابوالفضل العباس (ع) قائل‌اند حرکت بزرگ‌ترین و مهم‌ترین هیئت عزاداری - هیئت عزاداری حسینیه اعظم زنجان - در روز هشتم محرم مصادف با شهادت مظلومانه حضرت ابوالفضل العباس (ع)، از اذان ظهر به بعد آغاز شده و تا اذان مغرب به اتمام می‌رسد. در طی حرکت هیئت عزاداری حسینیه اعظم زنجان در این مسیر، مداحان با روایت‌هایی که از سفر امام حسین و یارانشان بازگو می‌کنند همانا تداعی کننده اتفاقاتی هستند که برای امام و یارانشان افتاده به‌صورتی که باززنده سازی یک رویداد تاریخی می‌باشد و در حقیقت باززنده سازی رویدادهای سالیان گذشته و پیوند آنها با زمان حال می‌باشد به‌گونه‌ای که مردم خود را در آن زمان و مکان تصور کرده و از زمان حال گسسته می‌شوند و در مقطع زمانی کوتاهی با گذشته پیوند می‌خورند.

تنوع و تباین

مسیر حرکت هیئت‌های عزاداری مسیری است که با طی کردن بسیاری از گذرهای اصلی معمولا از مهمترین نقاط شهر همچون حسینیه اعظم، سبزه میدان، امامزاده، بازار و... می‌گذرد. ابتدا این حرکت از حسینیه اعظم آغاز می‌گردد که مهمترین و وسیعترین حسینیه شهر است و سپس هیئت عزاداری وارد خیابان فردوسی شده و از آنجا مسیر خیابان امام را در پیش می‌گیرند و از فضاهای مهمی که در این خیابان وجود دارد می‌گذرند اولین فضا بعد از حسینیه اعظم، مسجد جامع است و پس از گذر از مسجد جامع هیئت عزاداری از فضای سبزه میدان - فضای بازی که محل تجمع ساکنان بوده - عبور می‌کنند و پس از طی مسیری از خیابان امام

تصویر ۲ - مسجد جامع، سبزه میدان، ورودی بازار و امامزاده ابراهیم (ماخذ: برداشت‌های میدانی نگارندگان)

نمودار ۲- مسیر حرکت هیئت‌های عزاداری و پیوند نقاط مهم و هویتی شهر.
(ماخذ: نگارندگان)

نتیجه

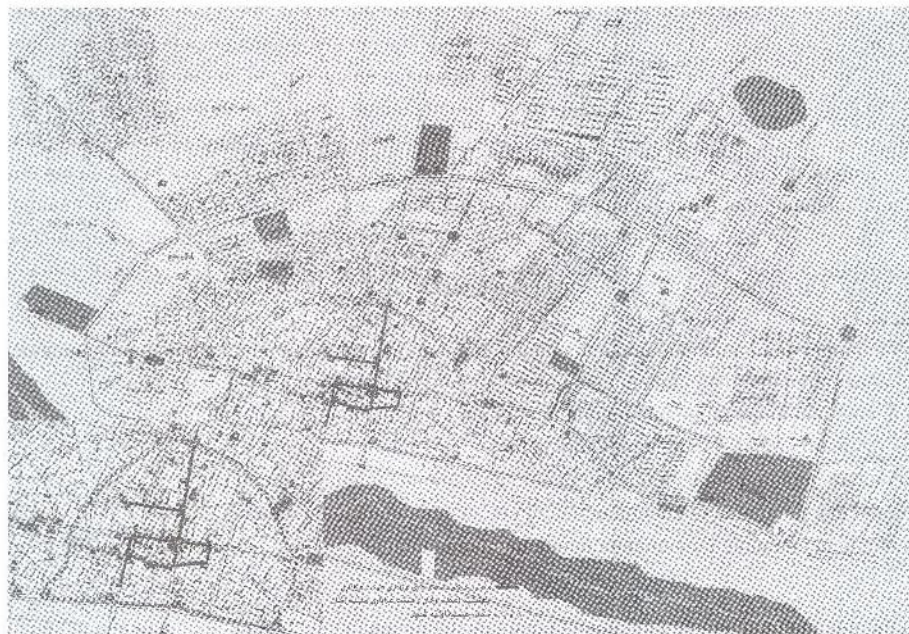
در این پژوهش تعامل میان آیین‌های جمعی و ساختار کالبدی شهرهای سنتی ایرانی مورد بررسی قرار گرفت که گزیده دستاوردهای آن عبارتند از:

۱- با مروری از معیارهای بدست آمده از نظریات اندیشمندان غربی و ایرانی می‌توان به این مهم دست یافت که هویت شهر مولفه‌ای است که منتج از بردارهای تعامل، انطباق، تنوع و تبیین، تداوم می‌باشد (نمودار ۳) و هر کدام از شهرهای سنتی ایرانی با توجه به تفاوت‌هایی که در برگزاری این مراسم دارند دارای هویتی منحصر به فرد می‌باشند.

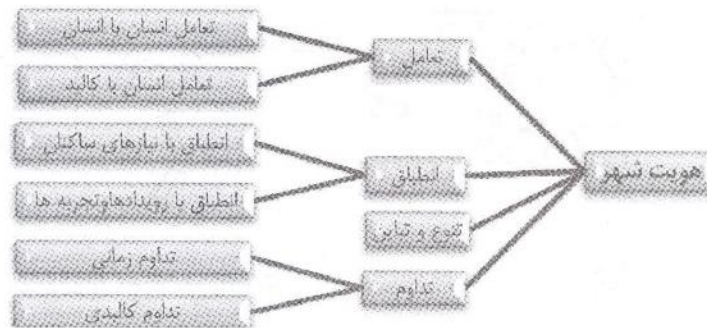
۲- ساختار شهرهای سنتی ایرانی تحت تاثیر آیین‌های جمعی شکل گرفته که ریشه در هویت کالبدی و فرهنگی شهرهای سنتی ایرانی دارد و با توجه به مسائلی که پیشتر اشاره شده، در این مقاله دوره بعد از اسلام و آیین‌های عاشورایی مورد بررسی قرار گرفت که مصادیق بارز آن در شهر زنجان، نایین، اردبیل و روستای هنجن قابل بررسی و تحقیق است در این مقاله تاکید بر زنجان بوده است و مشاهدات نشان از انطباق استخوان بندی

۳- فضاهای هویت بخش و مهم شهرها و سکونت‌گاه‌ها نیز در این مسیر پدید آمده‌اند که عواملی همچون حس تعلق به مکان، وحدت اجتماعی، هویت و تداوم خاطرات جمعی سبب بقا و احیاء چنین فضاهایی شده است و از مهمترین نتایجی که در پی داشته به وجود آوردن زمینه‌ای جهت ارتباط شهروندان با شهرشان و ایجاد حس تعلق به مکان، ارتقاء مفهوم شهروندی و تاکید بر بستر سازی مقدماتی نظیر مشارکت، ارتقاء اهالی به شهروندی فعال شهروند فعال در اداره امور شهرشان و بسیاری از مواردی است که امروزه مد نظر طراحان و برنامه‌ریزان شهری می‌باشد. در شهرهای سنتی در ایران وجود چنین ارتباطی باعث از میان رفتن بسیاری از مشکلاتی است که سکونت‌گاه‌ها و شهرهای امروزی با آن دست و پنجه نرم می‌کنند.

۴- نقشه ۴- مسیر حرکت دسته‌های عزاداری در شهر زنجان .

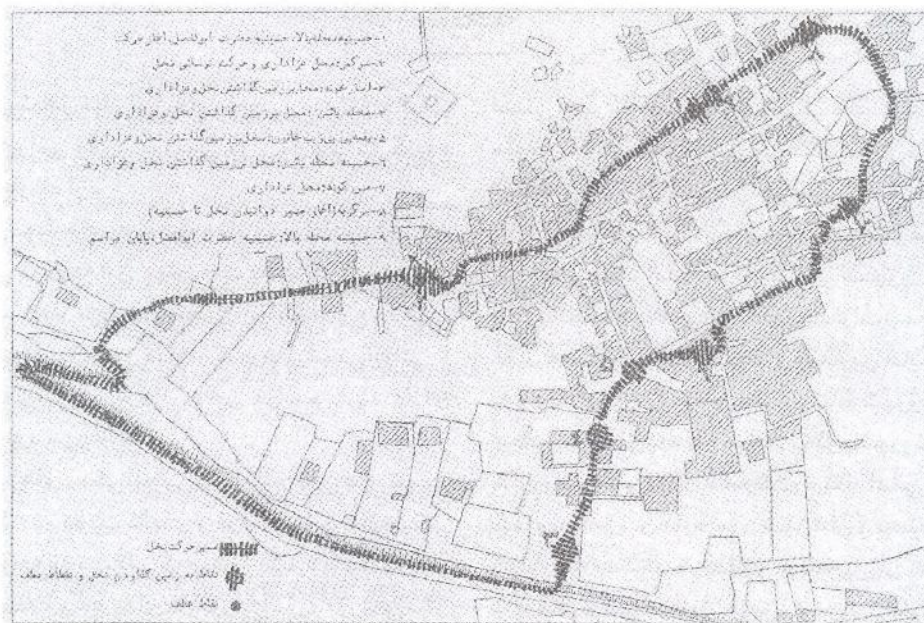

(ماخذ: نگارندگان)

نمودار ۳- هویت به عنوان مولفه‌ای منتج از بردارهای تعامل، انطباق، تنوع و تبیین، تداوم. (ماخذ: نگارندگان)

نقشه ۵- مسیر حرکت نخل در روز عاشورا در روستای هنجن.

ماخذ: (نقی زاده و امین زاده، ۱۳۸۲، ۱۶)

فهرست منابع:

- اردلان، نادر و لاله بختیار (۱۳۸۰)، حس وحدت، ترجمه حمید شاهرخ، نشر خاک، اصفهان.
 بیکن، ادموند (۱۳۷۶)، طراحی شهرها، ترجمه فرزانه طاهری، انتشارات مرکز تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، تهران.
 پاکزاد، جهانشاه (۱۳۸۶)، سیر اندیشه‌ها در شهرسازی، شرکت عمران شهرهای جدید، تهران.
 سلطان زاده، حسین (۱۳۷۸)، نائین شهر هزاره‌های تاریخی، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
 سلطان زاده، حسین (۱۳۶۲)، روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، انتشارات آگاه، تهران.
 لینچ، کوین (۱۳۷۴)، سیمای شهر، ترجمه منوچهر مزینی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
 لینچ، کوین (۱۳۸۱)، تئوری فرم شهر، ترجمه سید حسین بحرینی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
 نقی زاده، محمد و بهرام امین زاده (۱۳۸۲)، مراسم محرم و شکل‌گیری سازمان فضایی روستاهای برزورد، مجله مسکن و انقلاب، شماره ۱۰۲، تهران.
 هال، ادوارد (۱۳۷۶)، بعد پنهن، ترجمه منوچهر طبیبیان، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
 یار شاطر، احسان (۱۳۶۷)، تعزیه و آیین‌های سوگواری در ایران قبل از اسلام (مقاله)، در تعزیه هنر بومی پیشرو در ایران، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

Gehl, Jan (1987), Life between Building, Translated by J.Koch, New York.

Gustschow, N (1977), Ritual as Mediator of Space: Kathmandu, in Ekistics.

Gustschow, N (1988), "Functions of Squares in Bhaktapur", Bombay Seminar.

Halprin, Lawrence (1972), Cities, the MIT Press, Massachusetts.

Keps, Gyorgy (1972), Arts of the Environment, Aidan Ellis, England.

Rapoport, Amos (1999), Spatial Organization and the Built Environment, in Ingold, T, the Appropriation of Nature, Essay Human Ecology and Social Relation, Manchester University press.